

TURIZAM I OKOLIŠ - IZAZOVI 21. STOLJEĆA

Prof.dr.sc. Enes Huseinagić, email: huseinagic_e@hotmail.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Turizam ima izuzetno veliki značaj u nacionalnoj ekonomiji, te samim time uticaj ovog sektora na okoliš je veoma važan. Turističke djelatnosti direktno utiču na okoliš, tako da turizam svojim ritualnim, utopijskim i pluralističkim karakterom, bitno doprinosi podržavanju kulturnog identiteta. Međutim, turizam je sve više pod udarom kritike. Nije to više elitna kritika koja se blago rečeno, jednostavno okreće protiv masovnog turizma, ili ideološka kritika koja paušalno preispituje motive za bijeg konzumenata turizma ili pak zelena kritika koja uporno javno žigoše svaku posljedicu turizma na prirodni okoliš. Turizma je više zavisao od okoliša nego bilo koja druga djelatnost. Tri su glavna razloga zbog kojih turizam utiče na okoliš. Prvo, sve je veća masa ljudi koji po više puta na godinu putuju na odmor. Drugo, postoji potreba poduzimanja organizacijskih i tehničkih mjera da se takva masa ljudi prihvati, i treće, masa turista tokom putovanja i u mjestu boravka utiče na sve elemente okoliša.

Ključne riječi: ekologija, alternativni turizam, planiranje, menadžment

TOURISM AND ENVIRONMENT - THE CHALLENGES OF THE 21ST CENTURY

Abstract: Tourism has great importance in the national economy, and thus the impact of this sector on the environment is very important. Touristic activities directly affect the environment, so that their tourism ritual, utopian and pluralistic character, contributes significantly to supporting cultural identity. However, tourism is increasingly criticized. It is not more elite criticism which if put it mildly, is simply turning against mass tourism, or an ideological criticism that questions the motives flat to escape the consumers of tourism, or in fact green critics which is persistently publicly denounces any consequence of tourism on the natural environment. Tourism is more dependent on the environment than any other activity. There are three main reasons why tourism impacts on the environment. First, there is a growing mass of people traveling on vacation several times a year. Secondly, there is a need to undertake organizational and technical measures to such a mass of people being accepted, and third, the mass of tourists, during the trip and in the place they stay, affects all elements of the environment.

Keywords: ecology, alternative tourism, planning, management

Uvod

Iako turizam svojim karakterom doprinosi podržavanju kulturnog identiteta, u današnje vrijeme je sve više pod udarom kritike. Više se tu ne radi o običnom udaru kritike već o ozbiljnoj kritici protiv masovnog turizma, ili o ideološkoj kritici koja jednostavno preispituje motive za bijeg turista ili o zelenoj kritici koja uporno javno akcentira svaku posljedicu turizma na prirodni okoliš.⁸⁷ Evidentno je da se svijet suočava s velikom degradacijom svog okoliša. Kiselim kišama, otvorima u ozonskom omotaču i globalnom zatopljenju danas se pridaje međunarodni značaj. U mnogim zemljama loša poljoprivredna struktura i prenatrpanost, uništavaju tla. Nekontrolirana upotreba hemijskih sredstava zagađuje izvore vode. Postoje primjeri iz gotovo svih zemalja svijeta, u kojima je razvoj turizma artikuliran kao glavni uzrok degradacije okoliša. Stoga je utjecaj nekih oblika turističkog razvoja na okoliš postojeći, ali i rastući problem.

⁸⁷ H. Müller, *Turizam i ekologija-Povezanost i područja djelovanja*, Masmedia, Zagreb 2004, 15.

Kroz održane ekološke skupove u svijetu, vidi se da već egzistiraju globalni ekološki problemi i njihova povezanost s proizvodnjom, mobilnošću i potrošnjom i o njima se raspravlja u širokoj javnosti. Zaključci i preporuke sa ovih stručnih skupova identificiraju veliki zaokret u smislu unaprjeđenja okoliša. Zbog toga je i za turizam neophodno relevantno znanje o ekološkoj kompleksnosti i iz njega je neophodno izvesti opća načela o ponašanju s krajnjim ciljem održivog razvoja turizma. Nameće se, da samo ukoliko svoj prirodni okoliš očuvamo i održimo, stvaramo pretpostavku za zdrave temelje budućih generacija. Nije samo turistički razvoj uzrok degradacije okoliša. Loše planiranje industrijskog i poljoprivrednog razvoja također ima katastrofalne posljedice na nekim lokacijama. Razvoj turizma nije direktno odgovoran za ekološke probleme, ali je svakako jedan od generatora. To će u nekim zemljama bez upravljačkog plana i kontrole tih problema, utjecati da turizam bude najveća žrtva nekontroliranog razvoja.⁸⁸

Istraživanja pokazuju, da veći broj turista proizvodi i proporcionalno veće učinke na okoliš, od manjih grupa. Stoga se sve više pažnje usmjerava na ograničavanje broja turista u određenim destinacijama i lokalitetima. Konceptu optimalne iskorištenosti kapaciteta se pridaje sve veći značaj. Nema sumnje da će način na koji turizam iskorištava okoliš danas, imati posljedice na budući razvoj a možda i na samu mogućnost upotrebe prirodnih resursa. Naglašava se razvoj koncentriranog alternativnog turizma kao „prijatelja okoliša” u odnosu na masovni turizam. U praksi je „alternativni turizam” oblik tržišne segmentacije koja odgovara prilagođavanju ponude uvjetima potražnje. Za mnoge zemlje, koncentrirani turizam je prikladan za određena područja, no ne smatra se ozbiljnim konceptom za široko područje i velik broj dolazaka.⁸⁹ Ipak zemlje u tranziciji kakva je i Bosna i Hercegovina teže većem broju posjetitelja radi pozitivnih ekonomskih učinaka, kao i poticaja ukupnog društvenog razvoja.

1. Turizam i okoliš

Sve veća zainteresiranost zemalja u svijetu za razvoj turističke djelatnosti se prije svega objašnjava činjenicom da razvoj turizma proizvodi brojne pozitivne ekonomske efekte (na društveni proizvod i nacionalni dohodak i njihovu teritorijalnu preraspodjelu, na djelatnosti turističke privrede, na uposlenost stanovništva, na platni bilans i druge), te da se turizam može iskoristiti kao faktor bržeg privrednog razvoja. U drugoj polovini dvadesetog stoljeća je u mnogim turističkim zemljama bio primjenjivan koncept razvoja turizma koji je vodio računa isključivo o ostvarenju ekonomskih ciljeva razvoja turizma koji se zapravo svode na ostvarivanje što većeg profita. Međutim, iako i danas ostvarenje ekonomskih interesa ima prioritet, mnoge zemlje su počele da sve više obraćaju pažnju i na ekološke interese destinacija. To je rezultat usvajanja i sprovođenja jednog novog koncepta razvoja turizma koji je poznat kao koncept održivog razvoja turizma. Masovni turizam se ne bi trebao povezivati s ekološki štetnim razvojem turizma. Neophodno je strateško planiranje u smislu osiguranja kontrole uticaja na okoliš i socijalnu strukturu društva. Kao posljedica globalne brige za okoliš, i planeri turističke djelatnosti postaju svjesniji svoje odgovornosti prema budućim generacijama za oprezno iskorištavanje resursa. Turizam i okoliš, dva su jednako važna, i u dvadeset prvom stoljeću popularna termina. Turizam ide u pravcu da svake godine poruši rekorde u zaradi, a okoliš nastoji unaprijediti šanse za opstanak. Na taj način predstavljaju svojevrsnu vezu.

⁸⁸ M. Hansruedi, *Turizam i ekologija*, Masmedia d.o.o., Zagreb 2004, 4.

⁸⁹ L. J. Lickorish i C. L. Jenkic, *Uvod u turizam*, Ekokon, d.o.o., Split 2006, 118.

Pokazalo se da turizam kroz svoju djelatnost može biti odgovoran i učiniti najviše kako bi se zaštitila priroda. U zadnje vrijeme egzistira termin koji se sve više koristi, a to je „odgovorni turizam”. U stvari, on traži pojedince i organizacije da preuzmu odgovornost za svoje postupke i uticaj svojih postupaka. Akcenat na odgovornosti u „odgovornom turizmu“ znači da su svi koji su uključeni u turističku djelatnost (proizvođači sa svojim proizvodima, vlasnici i operateri, prijevoznici, društvene usluge, nevladine udruge, turisti, lokalne zajednice, industrija i udruge i ostali konzumenti), odgovorni za dostizanje ciljeva „odgovornog turizma”. Odgovorni turizam možemo gledati kao na stil ponašanja. To je više nego oblik turizma. jer treba značiti napredak u turizmu. Turizam bi trebao postati bolji upravo zbog odgovornog pristupa turizmu. U stvari, to je težnja koja se može realizirati na različite načine u različitim porijeklima tržišta na različitim destinacijama u svijetu⁹⁰.

1.1. Prirodni okoliš

Prema Websterovom rječniku pojmova, okoliš je sve ono što okružuje; uvjeti koji okružuju, utjecaji ili sile koji utiču na rast i razvoj živih bića.⁹¹ Okoliš je prirodno okruženje organizama i njihovih zajednica uključivo i čovjeka, koje omogućuje njihovo postojanje i njihov daljnji razvoj: zrak, vode, tlo, zemljina kamena kora, energija te materijalna dobra i kulturna baština kao dio okruženja kojeg je stvorio čovjek; svi u svojoj raznolikosti i ukupnosti uzajamnog djelovanja.⁹² Agencija za zaštitu okoliša SAD-a (*U.S. Environmental Protection Agency*) okoliš definira kao sumu svih vanjskih uvjeta koji utiču na život, razvoj i preživljavanje organizma. Razlikuju se fizički aspekti okoliša od društvenih aspekata okoliša. U fizičke aspekte okoliša ubrajaju se: voda, zrak, tlo, geomorfološki oblici na Zemlji (planine, ravnice, doline). U društvene i kulturne aspekte okoliša ubrajaju se: etika, ekonomija, estetika, politika i religija. Pojam okoliš ne smije se poistovjetiti s pojmom ekologija. Ekologija je nauka o suživotu svih živih organizama u prirodi, o njihovom djelovanju na okoliš u kojem žive i o djelovanju okoliša na njih. Potrebno je naglasiti da analiza okoliša obuhvata i sociokulturne i ekonomske faktore okoliša, koje je teško i nepoželjno odvajati.

1.2. Veza okoliša i turizma

Veza između okoliša i turizma je vrlo tijesna. Mnogi dijelovi okoliša su atrakcija za turiste, a turistički sadržaji i infrastruktura podrazumijevaju izgrađen okoliš. Za pravilno planiranje, razvoj i upravljanje turističkim resursima iznimno je važno razumjeti te veze. Manilska deklaracija Svjetske turističke organizacije, prihvaćena 1980. godine, naglašava važnost prirodnih i kulturnih resursa za razvoj turizma, jednako kao i potrebu za njihovim očuvanjem za potrebe turista i domaćeg stanovništva. Zajednička Deklaracija WTO-a i Program za okoliš UN-a iz 1982. godine, formalizirala je koordinaciju turizma i okoliša, te navodi: „Zaštita, unapređenje i poboljšanje različitih komponenti ljudskog okoliša su među temeljnim uvjetima za usklađen razvoj turizma. Jednako tako, razumno upravljanje turizmom može u velikoj mjeri pridonijeti zaštiti i razvoju fizičke okoline i kulturnog nasljeđa te poboljšanju kvalitete života...”. Tokom posljednjih 20 godina provedena su značajna istraživanja o utjecaju razvoja turizma, uključujući i neka specijalna istraživanja o učincima proizašlim iz turizma. Tako je sada moguće sistematski ocijeniti te učinke i predložiti načine suočavanja s njima, uključujući preventivne mjere planiranja. Međutim, ovo je još uvijek relativno novo područje istraživanja,

⁹⁰ <http://www.ekologija.com.hr/turizam-i-okolis/> (28. februara 2016.)

⁹¹ <http://www.merriam-webster.com> (01.marta 2016.)

⁹² Z. Nakić, Geologija okoliša, I dio, Zagreb, 2010, 1. http://rudar.rgn.hr/~znakic/Skripta_geologija_okolisa.pdf (01.marta 2016.)

i javlja se potreba za kontinuiranim istraživačkim akcijama, posebno o učincima turističkog razvoja na okoliš u tropskim područjima, te na ekološki osjetljivim i ranjivim lokacijama, poput malih otoka, grebena i pustinskih oaza. Postoje dva glavna područja analize i usmjeravanja odnosa turizma i okoliša. Jedno je područje utjecaja koje proizvodi turistički razvoj izdvojeno od ostalih utjecaja, a drugo se područje odnosi na samo održavanje i poboljšanje kvalitete turističkih područja putem planiranja očuvanja okoliša.⁹³

2. Uticaji na okoliš

Uticaj turizma može imati i pozitivne i negativne učinke na okoliš, u zavisnosti kako je planira i kontrolira razvoj. Pozitivni i negativni učinci zavise od vrste i obima razvoja turizma i prostornih karakteristika područja. Naravno, oni se ne pojavljuju istovremeno i u istom intenzitetu. Turistička djelatnost, odnosno turistička industrija daleko je zaineresiranija za zaštitu globalnog okoliša od većine drugih. Turističke destinacije ovise o čistom i zdravom okolišu radi dugoročne kvalitete i održivosti „usluge i proizvoda“ na životu. Bez takve kakvoće okoliša, znatan dio turizma bi propao. Rješenje je potrebno potražiti u održivom razvoju turizma.

„Održivi razvoj turizma“ u obzir uzima potrebe današnjih turista i turističkih destinacija, no također štiti i unaprjeđuje razvojni potencijal za budućnost. Svi se resursi smiju koristiti samo u toj mjeri u kojoj su zadovoljeni ekonomski, socijalni i estetski zahtjevi svih učesnika i konzumenata na turističkom tržištu. Samo harmonijom u međusobnom odnosu i ispunjavanju potreba odnosno ciljeva različitih sudionika na turističkom tržištu, stvorit će se stabilan i dugoročno održiv turistički razvoj. Na taj način stvaraju se preduvjeti za ravnotežni razvoj u kratkom i dugom roku, te se stvara vrijednost za sve sudionike na tržištu.

Kada imamo nekontrolirani razvoj turizma, javljaju se negativni učinci na prostorima koncentracije konzumenata, posjetioca,... kao što je onečišćenje vode, onečišćenje zraka, buka, neadekvatan vizualni izgled, prenapučenost, iskorištavanje zemlje, ekološki problemi, degradacija prostora, oštećenja historijskih i arheoloških lokaliteta, neprikladno zbrinjavanje otpada itd. Dakle, razvoj turizma ima negativan uticaj na prostor u smislu njegovog uništavanja, te se zbog toga turizam često pominje i kao „žderač prostora“. Time se zapravo ukazuje na opasnost da nekontrolirani razvoj turizma može da dovede do uništavanja životne sredine, a da sa druge strane i tako narušena životna sredina negativno utiče na razvoj turizma. Dakle, preduvjet za razvoj turizma je, prije svega, kvalitetno i očuvano okruženje odnosno zdrava životna sredina. Naravno, turizam ima i pozitivne dimenzije očuvanja i unaprjeđenja okoliša naročito kada je promišljeno planiran i učinkovito kontroliran. To je naročito artikulirano u područjima kao što su očuvanje značajnih prirodnih područja, očuvanje historijskih i arheoloških lokaliteta, poboljšanje kvalitete okoliša, unaprjeđenje okoliša, unaprjeđenje infrastrukture itd.

2.1. Planiranje unaprjeđenja okoliša

Pravilno planiranje turizma, odnosno primjena planskog pristupa okolišu koji predstoji razvoju, je najučinkovitiji način izbjegavanja negativnih i afirmiranja pozitivnih učinaka na okoliš. Znači, planiranje se mora provesti na svim nivoima - nacionalnom, regionalnom i

⁹³ L. J. Lickorish i C. L. Jenkic, *Uvod u turizam*, Ekokon, d.o.o., Split 2006, 118 – 119.

obavezno na nivou specifičnih lokaliteta za hotele, odmorišta i turističke atrakcije.⁹⁴ To podrazumijeva da planiranje mora biti sveobuhvatno i mora sadržavati program za cjelokupno područje. Procjene uticaja na okoliš potrebne su za dimenzioniranje turističkih kapaciteta. Za planiranje okoliša slijedi standardni postupak planiranja razvoja, uz naglašenu pažnju za fizičku okolinu i sociokulturne potrebe.

Ovakav pristup uključuje slijedećih nekoliko koraka:

- Utvrđivanje razvojnih ciljeva;
- Dijagnoza postojećeg stanja;
- Analiza faktora razvoja;
- Definiranje plana;
- Preporuke;
- Implementacija;
- Kapacitet nosivosti planiranog područja.

2.2. Politike i načela prostornog planiranja

Osnovna načela i politike koje se primjenjuju na nacionalnim i regionalnim nivoima mogu se definirati na slijedeći način:

1. Neophodno je razvijati turizam uz pažljivo planiranje i kontrolu, te ustanoviti gornju granicu razvoja;
2. Turizam treba koristiti kao sredstvo očuvanja okoliša, i na taj način opravdati subvencije države usmjerene na konzervaciju područja i održavanje kvalitete okoliša;
3. Upotrebu marketinških tehnika treba usmjeriti na privlačenje ekološki osviještenih turista koji poštuju okoliš i njegovo očuvanje;
4. Neophodno je kontrolirati rast turizma i usklađivati razvoj s potrebama i planom, te omogućiti nadgledanje utjecaja na okoliš;
5. Turističke kapacitete treba koncentrirati na određenim područjima, kako bi se omogućila učinkovitost infrastrukture, i na taj način smanjila mogućnost onečišćenja, te pružila prilika razumnom iskorištavanju zemlje, i izbjegli negativni učinci na okoliš;
6. Potrebno je primijeniti metodu razvoja „korak po korak“, kako bi se na taj način razvijala različita područja (ili turističke atrakcije);
7. Neophodno je koristiti raznovrsne poslovne tehnike za kontrolu korištenja prirodnih kapaciteta i atrakcija tokom sezone kada dođe do zasićenja;
8. Potrebno je razmatrati alternativne strategije turističkog razvoja;

Načela planiranja slijedom kojih je moguće usklađivanje razvoja s očuvanjem okoliša uključuju slijedeće:

1. Očuvanje važnih ili zanimljivih povijesnih, kulturnih i arheoloških lokaliteta;
2. Očuvanje važnih ili neobičnih prirodnih područja, kao što su ekološki značajne močvare, staništa divljih životinja, specifične vegetacije, neobični geološki oblici, itd.
3. Očuvanje stabala i njihovo implementiranje u lokacijski plan;
4. Označavanje područja ograničenog razvoja pomoću ekoloških limitacija, kao što su strme padine, poplavna područja i nestabilna tla; oni se često mogu iskoristiti kao parkovi i druga otvorena područja;
5. Primjena funkcionalnih načela u različitoj uporabi područja, primjerice hoteli u neposrednoj blizini plaža ili drugih atrakcija, centralizirane komercijalne usluge itd.

⁹⁴ Federalno ministarstvo okoliša i turizma, *Strategija zaštite okoliša, Federacije Bosne i Hercegovine 2008-2018*, Sarajevo 2008. 17.

6. Iskorištavanje velikih prostora za razvoj odmorišta u ruralnim područjima kako bi se stvorili parkovi s naglaskom na prirodne prednosti područja;
7. Položaj putne infrastrukture unutar atrakcije te upotreba pješačkih puteva i električnih automobila/šatlova gdje god je to moguće;
8. Pažljivo urbanističko planiranje kako bi se zadržali privlačni pogledi na atrakcije i izbjegli nepovoljni utjecaji ruže vjetrova;
9. Posebne prostorne analize i dizajni posebnih elemenata, kao što su dokovi koji se protežu u more (Neumski zaljev);
10. Primjena odgovarajućih razvojnih standarda (oni se često nalaze u pravilima zoniranja);
11. Primjena odgovarajućih standarda infrastrukture (odnose se na opskrbu vodom, kanalizacijske sisteme, zbrinjavanje krutog otpada, prikladan sistem telekomunikacija, pravilno konstruiranje i održavanje cesta i pješačkih putova i prikladna parkirališna područja.

2.3. Procjena učinaka na okoliš

Zbog rastuće zabrinutosti za uticaje razvoja na okoliš, formirani su kriteriji tzv. procjene učinaka na okoliš (EIA), koji se koriste za ocjenu učinka razvoja, uključujući i turističke projekte. Takve procjene su dimenzionirane kako bi slijedile određene procedure koje omogućuju realizaciju projekta. EIA (engl. EIA= *Environmental impact assessment*) je vrlo učinkovita tehnika za procjenu učinaka projekata na okoliš, te daje osnovne upute za realizaciju projektnog plana.⁹⁵ Osnovni model procjene prostornog utjecaja može poslužiti kao vodič za analizu uticaja. Popis ne uključuje ekonomske i sociokulturne faktore. Za svaki od navedenih osamnaest faktora izvodi se ocjena u okvirima mogućih tipova i obuhvata učinaka:

1. Onečišćenje zraka;
2. Površinsko onečišćenje voda, uključujući rijeke, potoke, jezera, ribnjake i obalne vode;
3. Onečišćenje podzemnih voda;
4. Onečišćenje vode za upotrebu u domaćinstvima;
5. Buka;
6. Problemi sa zbrinjavanjem krutog otpada;
7. Odvođenje vode i poplave;
8. Ekološki razdor i oštećenje, koji uključuje zemljane i vodene površine te biljna i životinjska staništa;
9. Problemi s iskorištavanjem zemlje na području obuhvaćenom projektom;
10. Problemi s iskorištavanjem zemlje na područjima u blizini projekta;
11. Opterećenost vozilima i pješacima;
12. Estetski problemi krajobraza.
13. Problemi u svezi s opskrbom električne energije i telekomunikacijama;
14. Zdravstveni problemi proizašli iz onečišćenja okoliša.
15. Oštećenje historijskih, arheoloških i kulturnih lokaliteta;
16. Oštećenje važnih i privlačnih ekoloških atrakcija;
17. Erozijski i problemi klizišta;

⁹⁵ Europska komisija, Europski strukturni i investicijski fondovi, Smjernice za države članice o provjerama upravljanja (Programsko razdoblje 2014. – 2020.)
http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/guidance_management_verifications_hr.pdf
(03. marta 2016.)

18. Opasnost od oštećenja uvjetovanih potresima, jakim vjetrovima, ...

Nakon pojedinačne procjene svakog elementa, potrebno je izraditi matricu za njihovo sumiranje i sintetiziranje kako bi se mogla načiniti sveobuhvatna ocjena.⁹⁶

Zaključak

Brojna istraživanja potvrđuju da u svijetu konstantno raste broj turista kojima je zdrav okoliš veoma važna dimenzija prilikom izbora njihove destinacije za odmor. Nekontrolirana upotreba prirodnih izvora i zagađenje okoliša radi ostvarivanja što većih ekonomskih koristi dugoročno gledano, negativno utiče na cijelo čovječanstvo. Odgovornim ponašanjem sadašnjih generacija se mogu smanjiti posljedice po buduće naraštaje. Održivi turizam je model razvoja koji, prije svega, podrazumijeva odgovorno ponašanje kada je u pitanju okoliš i korištenje prirodnih resursa. Cjelokupna procjena utjecaja turističkih projekata na okolinu obuhvaća ekonomske, prostorne i sociokulturne pogodnosti i štetnosti, koje proizlaze iz turističkog razvoja određene regije ili zemlje. Prostorno planiranje uključuje i sistem prilagodbi i učinkovite kontrolne mjere, koje se moraju provoditi periodično, kako bi se otkrili novonastali problemi. Činjenica je da se turizam neprestano mijenja i brzo razvija te je iz tog razloga neophodno praćenje učinaka razvoja u smislu kontinuiranog procesa. Da bi se umanjili negativni učinci potreban je prikladan menadžment. Pravilno turističko planiranje stoga mora obuhvatiti viziju budućeg razvoja, ali i mehanizme za njegovu kontrolu. Planiranje se mora provesti na svim nivoima - nacionalnom, regionalnom i obavezno na nivou specifičnih lokaliteta za hotele, odmorišta i turističke atrakcije. To podrazumijeva da planiranje mora biti sveobuhvatno i mora sadržavati program za cjelokupno područje.

Literatura

- [1] Čavlek, N., Bartoluci, M., Prebežac, D., Kesar, O. 2011. *Turizam – ekonomske osnove i organizacijski sustav*. Zagreb: Školska knjiga.
- [2] Davidson, R. 1994. *Business Travel*. UK: Longman, Harlow, Essex.
- [3] Hall, C.M. 1996. *Tourism and Politics*. UK Chichester: John Wiley.
- [4] Hansruedi, M. 2004. *Turizam i ekologija*. Zagreb: Masmedia d.o.o.
- [5] Lickorish, L.J. i Jenkic, C.L. *Uvod u turizam*. Split: Ekokon, d.o.o.
- [6] Magaš, D. 2008. *Destinacijski menadžment: modeli i tehnike*. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment.
- [7] Müller, H. 2004. *Turizam i ekologija-Povezanost i područja djelovanja*. Zagreb: Masmedia.
- [8] Nakić, Z. 2010. Geologija okoliša, I dio. Zagreb,
- [9] Federalno ministarstvo okoliša i turizma, 2008. *Strategija zaštite okoliša, Federacije Bosne i Hercegovine 2008-2018*. Sarajevo: Federalno ministarstvo okoliša i turizma FBiH.
- [10] <http://www.unwto.org>. World-tourismOrganization,
- [11] <http://www.ekologija.com.hr/turizam-i-okolis/> (28. februara 2016.)
- [12] <http://www.merriam-webster.com> (01.marta 2016.)
- [13] http://rudar.rgn.hr/~znakic/Skripta_geologija_okolisa.pdf (01.marta 2016.)

⁹⁶ L. J. Lickorish i C. L. Jenkic, *Uvod u turizam*, Ekokon, d.o.o., Split 2006, 129-131.